

Marian Mroczko

Upowszechnianie problematyki zachodniej w polskich badaniach naukowych (1918-1939)

Słupskie Studia Historyczne 12, 107-118

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARIAN MROCZKO

PAP SŁUPSK

UPOWSZECHNIANIE PROBLEMATYKI ZACHODNIEJ W POLSKICH BADANIACH NAUKOWYCH (1918-1939)

Wytyczona po I wojnie światowej granica polsko-niemiecka, mimo dążeń jej twórców do możliwie sprawiedliwych rozstrzygnięć, nie satysfakcjonowała żadnej ze stron. Pozostawienie po obu stronach granicy znacznych skupisk ludności obcej, które stały się odtąd mniejszościami narodowymi, było dodatkowym czynnikiem sprzyjającym utrwalaniu się wzajemnych urazów i niechęci oraz zarzewiem konfliktów. Niezadowolona z powstałej sytuacji była zwłaszcza ludność niemiecka. Przekonana o wyrządzonej jej krzywdzie, zepchnięta do mało atrakcyjnej roli mniejszości narodowej, nie miała wielu powodów do zadowolenia ze swej nowej sytuacji¹. Nie może zatem dziwić fakt, że wśród mniejszości tej, zwłaszcza na obszarach sąsiadujących z Rzeszą, utrzymywało się silne poczucie identyfikacji z państwem niemieckim oraz świadomość dystansu i obcości wobec państwa polskiego, którego obywatelstwo posiadała. W sposób spontaniczny rodziło to dążenie do powrotu w granice Rzeszy. Dążeniom tym wychodziła naprzeciw polityka Niemiec, które mimo doznanej klęski, pozostały wszakże nadal państwem silnym, zwłaszcza pod względem ekonomicznym.

Dążenie to stało się również motywem przewodnim prowadzonych w Rzeszy wielostronnych „badań wschodnich”. Rozwijane dotąd, zwłaszcza w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, w ramach *Ostforschung* plany ekspansji, zastąpiono odtąd uzasadnianiem konieczności powrotu obszarów „utraconych” oraz potrzebą wszechstronnego wspierania działalności Niemców mieszkających w Polsce, Czechosłowacji i innych krajach Europy wschodniej i południowo-wschodniej². Po-

¹ P. Hauser, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998; D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919-1939*, Poznań 1997; tenże, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa-Poznań 1999.

² T. S. Wróblewski, *Ewolucja „Ostforschung” w Republice Federalnej Niemiec (1969-1982)*, Poznań 1986, s. 25; R. Goguel, *Über Ziele und Methoden der Ostforschung*, [w:] *Ostforschung und Slavistik. Kritische Auseinandersetzungen*, Berlin 1960, s. 19-20; H. Olszewski, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa-Poznań 1982.

stulaty te sprowadzały się nie tylko do żądania restytucji dawnych obszarów niemieckich, lecz także dążenia do zbliżenia z Rosją, co w Polsce budziło szczególne zaniepokojenie.

W tej sytuacji strona polska, zarówno czynniki rządowe, jak i liczne organizacje społeczne, mając świadomość rosnącego zagrożenia, stanęły na stanowisku nienaruszalności decyzji wersalskich. Zdawano sobie sprawę z niedoskonałości tego traktatu, który w wielu punktach nie uwzględniał postulatów polskich, zwłaszcza terytorialnych oraz w zakresie uprawnień mniejszości. Ponieważ jednak stanowił on prawną międzynarodową podstawę niepodległego bytu państwa, celem i zadaniem polityki polskiej oraz działalności wielu polskich organizacji społecznych stały się obrona i utrwalenie nienaruszalności ukształtowanych granic. Do osiągnięcia tego celu konieczne było między innymi pełne uzasadnienie historycznych praw Polski do odzyskanych obszarów i ich ekonomicznej niezbędności dla gospodarki polskiej oraz pozyskanie dla polskości tej części ich mieszkańców, która nie miała jeszcze dotąd w pełni wykrystalizowanego poczucia świadomości narodowej. Z tych względów można uznać, że podejmowane w Polsce badania nad problematyką zachodnią, podobnie jak niemieckie badania wschodnie, podporządkowane były podstawowym celom państwa i – niezależnie od ich wartości poznawczej – miały charakter polityczny.

W Niemczech tradycje *Ostforschung* miały swoją długą już historię. Po stronie polskiej sprowadzały się one do badań zapoczątkowanych w ostatnich dziesięcioleciach XIX wieku w ośrodkach lwowskim i krakowskim oraz w środowiskach poznańskim i pomorskim. W Drugiej Rzeczypospolitej składała się na nie działalność wielu instytucji naukowych i społecznych, wśród których szczególnie miejsce zajmował utworzony w 1919 roku Uniwersytet Poznański, zwany też początkowo z powodu pietyzmu dla piastowskich przesłanek Wszechnicą Piastowską³. Już podczas inauguracji jego działalności minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego prof. Jan Łukasiewicz, określając zadania Uniwersytetu stwierdzał: „Wysoko ma on dźwizżyć sztandar narodowy na tych kresach zachodnich [...]. Wysiłki tej nowej Wszechnicy powinny zmierzać nie tylko do zaspokojenia potrzeb praktycznych chwili, ale dbać powinny o wielkie posłannicze zadanie nauki polskiej. W jednym pokoleniu powinniśmy dogonić cały czas przeszły i doprowadzić do tego, ażeby nauka polska – zwłaszcza na kresach zachodnich, gdzie Wszechnica Piastowska ma zastąpić dotychczasowe uniwersytety niemieckie – przewyższyła naukę niemiecką, ażeby owiana była duchem polskim, wyciskającym swe piętno w świecie nauki powszechnej”⁴. Realizacja tych zadań stanowiła szczególną cechę tej uczelni, łączącej swoją misję dziejową z potrzebami kraju i ziem zachodnich. Odtąd też Uniwersytet Poznański odgrywał bardzo ważną rolę naukową i kulturalną nie tylko wobec Wiel-

³ M. Banasiewicz, A. Czubiński, *Źródła do dziejów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, t. 1, *Organizacja i rozwój uczelni od listopada 1918 roku do inauguracji w maju 1919 roku*, Poznań 1973.

⁴ Tamże, s. 252; zob. też: *Uniwersytet Poznański w pierwszych latach swego istnienia za rektoratu Heliodora Święcickiego. Księga pamiątkowa wydana staraniem Senatu Uniwersytetu Poznańskiego*, red. A. Wrzosek, Poznań 1924, s. 80.

kopolski, Śląska i Pomorza Nadwiślańskiego, lecz także wobec tzw. kresów nie wyzwoleń, pozostawionych nadal w granicach Rzeszy.

Fakt powstania Uniwersytetu Poznańskiego w przełomowym momencie odzyskania niepodległości narzucił niejako w sposób oczywisty potrzebę rychłego podjęcia polemiki z nacjonalizmem niemieckim i obrony polskiej racji stanu, a także podjęcia naukowej dyskusji z historiografią wspierającą niemiecki punkt widzenia. W kręgu zainteresowań tej placówki naukowej znalazły się od początku badania obejmujące rozległą problematykę w zakresie prahistorii, historii i współczesności polskich ziem zachodnich, geografii, nauką obserwację aktualnych stosunków polsko-niemieckich oraz procesów społeczno-ekonomicznych i demograficznych na ziemiach polsko-niemieckiego pogranicza. Ważną rolę odgrywały również badania językoznawcze i antropologiczne, a także fakt silnego powiązania znacznej części jego pracowników naukowych z ideologią endecką. Problematyka zachodnia stała się wkrótce głównym profilem badawczym uczelni (wyróżniającym ją spośród innych szkół wyższych w kraju) oraz całego poznańskiego środowiska, z jego organizacjami naukowymi oraz Poznańskim Towarzystwem Przyjaciół Nauk.

Wkrótce też grono miejscowych uczonych (Józef Kostrzewski, Stanisław Kozierowski, Mikołaj Rudnicki, Teodor Tyc, Kazimierz Tymieniecki) zasilili uczeni wywodzący się z innych regionów Polski, głównie z uniwersytetów galicyjskich (m.in. Tadeusz Lehr-Spławiński, Stanisław Pawłowski, Zygmunt Wojciechowski) oraz z zagranicy (Florian Znaniecki z Chicago), włączając się aktywnie w nurt badań zachodnich.

Ważną rolę w rozwijaniu i upowszechnianiu rezultatów polskich badań zachodnich odegrał Poznań jako ośrodek myśli społecznej i politycznej. Podejmowane i systematycznie realizowane inicjatywy nie tylko naukowe, lecz także oświatowe i gospodarcze podniosły to miasto już w XIX wieku do rangi centrum kultury narodowej na ziemiach polskich pod pruskim panowaniem⁵. W latach I wojny światowej ranga tego miasta wzrosła jeszcze bardziej. Tutaj obradował Sejm Dzielnicowy (3-5 XII 1918) z udziałem przedstawicieli wszystkich ziem zaboru pruskiego oraz głównych skupisk polonijnych w Niemczech. Powołana wówczas najwyższa instytucja władzy polskiej na ziemiach dzielnicy pruskiej – Naczelna Rada Ludowa miała swoją siedzibę również w Poznaniu. A działające w tym mieście do kwietnia 1922 r. Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej podniosło Poznań do rangi stolicy jednego z głównych ośrodków kształtowania władzy w odradzającym się państwie polskim. Tutaj też narodziła się idea niesienia pomocy Górnoszlązakom w okresie przygotowań do plebiscytu i powstań śląskich.

Na rzecz Górnego Śląska rozwijał szeroką działalność utworzony w Poznaniu w 1919 roku Komitet Obrony Górnego Śląska⁶. On też był głównym inicjatorem

⁵ Zob.: A. Kwilecki, *Poznań i Wielkopolska ośrodkami polskości na ziemiach zaboru pruskiego*, [w:] *Polska myśl zachodnia w Poznaniu i Wielkopolsce. Jej rozwój i realizacja w wiekach XIX i XX*, red. A. Kwilecki, Warszawa-Poznań 1980, s. 23-62.

⁶ Zob.: M. Mroczko, *Działalność Komitetu Obrony Górnego Śląska w Wielkopolsce i na Pomorzu w latach 1919-1921. (Z badań nad genezą Związku Obrony Kresów Zachodnich)*, *Zapiski Historyczne* 1975, nr 2, s. 55-82.

i organizatorem polskiej pracy kulturalno-oświatowej i uświadamiającej na obszarze objętym plebiscytem. Udział w tej pracy wielu młodych wówczas pracowników Uniwersytetu stanowił punkt wyjścia do rozwijania w latach następnych pogłębionych badań zachodnich. Tworzyli oni również zaplecze intelektualne dla założonego w 1921 roku Związku Obrony Kresów Zachodnich⁷ oraz jego organu naukowo-publicystycznego pt. „Strażnica Zachodnia”, który stał się wkrótce głównym instrumentem tworzenia i rozwoju ideologii zachodniej w Polsce⁸. Na łamach tego miesięcznika (od 1926 roku kwartalnika) uczeni poznańscy, w tym m.in. Karol Górski, Wisława Knapowska, Władysław Kowalenko, Roman Pollak, Adam Skalkowski, Teodor Tyc, Kazimierz Tymieniecki, Walenty Winid, Andrzej Wojtkowski, ogłaszali większość swoich prac dotyczących dziejów ziem zachodnich. Tylko w latach 1922-1925 opublikowali oni na łamach „Strażnicy” kilkadziesiąt artykułów. W tym samym czasie nakładem ZOKZ ukazało się 7 książek oraz kilkadziesiąt wydanych osobno w zwiększonym nakładzie (w postaci oddzielnych broszur) nadbitek artykułów ze „Strażnicy Zachodniej”, rozesłanych następnie do poszczególnych kół ZOKZ oraz udostępnianych na miejscu osobom zainteresowanym⁹.

Dla dalszego zintensyfikowania oraz popularyzacji badań w 1922 roku powołane zostało w Poznaniu Towarzystwo Miłośników Historii Ziem Zachodnich (od 1925 r. Towarzystwo Miłośników Historii). Ponieważ jednak podstawowe materiały do dziejów Pomorza i Śląska, zgromadzone w archiwach Gdańska, Królewca i Wrocławia, były niechętnie udostępniane uczynom polskim, historycy poznańscy skoncentrowali swój główny wysiłek badawczy na dziejach Wielkopolski, dla której podstawowe zaplecze źródłowe stanowiły bogate zbiory rękopiśmienne Archiwum Państwowego w Poznaniu oraz księgozbiory bibliotek Uniwersyteckiej, Raczyńskich, Kórnickiej oraz Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk¹⁰.

Trwałym osiągnięciem Towarzystwa Miłośników Historii Ziem Zachodnich stało się zapoczątkowane w 1925 r. wydawanie, wspólnie z dopiero co utworzonym w Poznaniu kołem Polskiego Towarzystwa Historycznego, nowego czasopisma historycznego pt. „Roczniki Historyczne”. Redaktorem tego pisma, aż do śmierci w 1969 r., był Kazimierz Tymieniecki. Już w przedmowie do I tomu zapowiadano, iż „Roczniki będą pomieszczać prace i sprawozdania odnoszące się do historii Wielkopolski, Pomorza, Śląska i innych zachodnich ziem kresowych Polski, jak również do historii stosunków polsko-niemieckich w pozostałych ziemiach polskich oraz na zewnątrz państwa polskiego”¹¹. Tak nakreślony program pismo realizowało konse-

⁷ M. Mroczo, *Związek Obrony Kresów Zachodnich 1921-1934. Powstanie i działalność*, Gdańsk 1977.

⁸ G. Labuda, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Poznań 1971, s. 247.

⁹ I. Nowak, *Materiały do działalności Związku Obrony Kresów Zachodnich późniejszego Polskiego Związku Zachodniego*, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów, t. III, s. 66.

¹⁰ M. Mroczo, *Związek Obrony Kresów Zachodnich...*, s. 175.

¹¹ Przedmowa, *Roczniki Historyczne* R. 1, 1925. Zob. również: A. Kwilecki, W. Tomaszewski, *Poznań jako ośrodek polskiej myśli zachodniej w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Polska myśl zachodnia...*, s. 149; M. Mroczo, *Polska myśl zachodnia 1918-1939. (Kształtowanie i upowszechnianie)*, Poznań 1986, s. 182.

kwentnie w całym okresie międzywojennym przez inspirowanie badań, publikowanie ich wyników oraz podejmowanie polemik, nierzadko bardzo ostrych, ze stanowiskiem prezentowanym przez część historyków niemieckich. Ogłaszane w „Rocznikach” artykuły i opracowania, często o charakterze pionierskim w nauce, świadczyły o rosnącym zainteresowaniu problematyką zachodnią wśród uczonych polskich. Wkrótce też pismo to zyskało sobie rangę ogólnopolską, swoje prace zamieszczali w nim chętnie również wybitni historycy z innych ośrodków akademickich.

Badania w dziedzinie problematyki zachodniej realizowali również historycy państwa i prawa, w tym m.in. Teodor Tyc, Zygmunt Wojciechowski, Marian Zygmunt Jedlicki oraz archiwista Kazimierz Kaczmarczyk. Spośród nich wyróżniał się Teodor Tyc, przedwcześnie zmarły w 1927 r. (w wieku 31 lat) wybitny badacz, publicysta, działacz społeczno-polityczny zaangażowany w najżywotniejsze sprawy państwa i ziem zachodnich. Prowadził on intensywne studia nad dziejami stosunków polsko-niemieckich w średniowieczu, zwłaszcza problemów kolonizacji miejskiej na prawie niemieckim¹². Uzasadniał w nich, że wszystko to, co wniosły rządy krzyżackie, a następnie pruskie na Pomorzu, tj. świetna i sprężysta administracja oraz napływ żywołu niemieckiego, stanowiło jedynie cienką warstwę, która nie mogła się ostać w obliczu nowych prądów polityczno-społecznych. Podobną problematykę podjął i rozwijał przybyły z Lwowa do Poznania w czerwcu 1925 roku Zygmunt Wojciechowski¹³. Przedstawiając zasięg terytorialny wczesnopiastowskiego państwa polskiego, kreślił obraz jego „cofania się” z zachodu. Problem ten przewijał się w twórczości naukowej Wojciechowskiego również w latach następnych. W okresie polokarneńskim, w odpowiedzi na wzrost tendencji rewizjonistycznych w Niemczech, historyk ten zainteresował się zagadnieniem stosunków polsko-niemieckich oraz przyjął w badaniach postawę ofensywną. Jej przejawem było włączenie się do zainicjowanych przez Polską Akademię Umiejętności prac nad dziejami Śląska w celu dostarczenia możliwie wszechstronnie uzasadnionej i udokumentowanej odpowiedzi na poglądy historiografii niemieckiej zajmującej się problematyką śląską. Opublikowana w jej wyniku w 1932 roku syntetyczna praca o ustroju politycznym Śląska do końca XIV wieku, kierowała zainteresowania społeczeństwa na ziemię zachodnie uważane wówczas powszechnie za utracone. Dał w niej Wojciechowski wykład na temat ustroju państwowego i społecznego ziem śląskich, eksponując ich polską tradycję.

Trwałym osiągnięciem historiografii oraz myśli politycznej Zygmunta Wojciechowskiego było stworzenie obrazu „ziem macierzystych Polski”. Zarys tej koncepcji zrodził się już w maju 1924 roku, kiedy to w odczycie dla Młodzieży Wszechpol-

¹² J. Wąsicki, *Życie w służbie polskich kresów zachodnich – Teodor Tyc (1896-1927)*, *Przegląd Zachodni* 1985, nr 1, s. 70-97.

¹³ M. Mroczko, *Zygmunt Wojciechowski jako historyk polskich ziem zachodnich oraz stosunków polsko-niemieckich*, *Przegląd Zachodni* 1985, nr 1, s. 103. Zob. również: B. Piotrowski, *O Polskę nad Odrą i Bałtykiem. Myśl zachodnia i badania niemcoznawcze Uniwersytetu Poznańskiego (1919-1939)*, Poznań 1987, s. 191 i nn.

skiej na temat przesunięcia Polski z zachodu na wschód przedstawił zasięg terytorialny wczesnopiastowskiego państwa polskiego oraz jego „cofanie się” z zachodu. W pracy pt. *Rozwój terytorialny Prus w stosunku do ziem macierzystych Polski*¹⁴ podkreślał, że tragedią dla Polski była wielowiekowa ekspansja Brandenburgii, zakonu krzyżackiego, a później Prus, których tendencje zaborcze okaleczyły Polskę na zachodzie, stając się przyczyną jej katastrofy w XVIII wieku. Na kartach tej rozprawy oraz załączonych do niej mapach wykreślił autor obraz Polski piastowskiej, rozciągającej się od Odry do Bugu i od Bałtyku po Sudety i Karpaty. Na tej właśnie podstawie sformułował znaną później w historiografii koncepcję „ziem macierzystych Polski” i Odry jako jej granicy zachodniej. W podobnym duchu występowali także inni, wspomniani wyżej historycy i historycy prawa, których prace dostarczały dalszych argumentów na temat słowiańskości i polskości ziem zachodnich.

W rozwijaniu badań nad problematyką zachodnią z historykami współpracowali również językoznawcy i archeolodzy. Badania językoznawców znalazły najpełniejszy wyraz w pracach Instytutu Zachodnio-Słowiańskiego, utworzonego przy Uniwersytecie Poznańskim już w 1921 roku z inicjatywy Mikołaja Rudnickiego¹⁵. Analizując materiał nazewniczy ziem zachodniosłowiańskich, podejmowali oni – zwłaszcza Rudnicki – polemikę z nauką niemiecką. Na podstawie analizy nazewnictwa topograficznego i fizjograficznego nabierał on przekonania (wbrew ustaleniom niemieckim), że pierwotnym obszarem *zasiedzenia Słowian* były (w okresie przedhistorycznym) ziemie między Wisłą i Odrą. Zdaniem tego uczonego, przed Słowianami nie było na tych terenach żadnego innego plemienia indoeuropejskiego, z Germanami włącznie. Tak ujęte stanowisko Rudnickiego spotkało się z poparciem również innych językoznawców (zwłaszcza Tadeusza Lehra-Spławińskiego), historyków, antropologów (np. Jana Czekanowskiego) i archeologów. Wyniki tych badań oraz prace autorów obcych (w tym również niemieckich) oraz wypowiedzi polemiczne, publikowane były na łamach redagowanego przez Rudnickiego rocznika „*Slavia Occidentalis*”. W piśmie tym drukowano publikacje na temat starożytności lechickich, problematyki połabskiej i pomorskiej, wpływów niemieckich na te narzecza, analizy językoznawcze, historyczne i archeologiczne¹⁶. Przeciwnostawiano się w nich głoszonej przez naukę niemiecką tezie o *młodszości* cywilizacyjnej Słowian.

Problematyka zachodnia stała się przedmiotem zainteresowań kształtującej się w pierwszych latach niepodległości poznańskiej szkoły archeologicznej Józefa Kostrzewskiego, ucznia wybitnego archeologa niemieckiego, profesora Uniwersytetu Berlińskiego Gustafa Kossinny. W 1919 roku powołano w Poznaniu Polskie Towar-

¹⁴ Z. Wojciechowski, *Rozwój terytorialny Prus w stosunku do ziem macierzystych Polski*, Toruń 1933.

¹⁵ M. Waller, *Instytut Zachodnio-Słowiański przy Uniwersytecie Poznańskim (1921-1939)*, Przegąd Zachodni 1970, nr 4, s. 378-423; W. Kuraszkiewicz, *Językoznawstwo polskie i słowiańskie na Uniwersytecie Poznańskim (1919-1969)*, [w:] *Nauka w Wielkopolsce, przeszłość i teraźniejszość. Studia i materiały*, red. G. Labuda przy współudziale W. Jakóbczyka i S. Weymana, Poznań 1973, s. 499-540.

¹⁶ W. Kuraszkiewicz, *Językoznawstwo polskie...*, s. 501-502.

rzystwo Prehistoryczne, obejmujące zasięgiem swej działalności obszar całego kraju, oraz jego organ naukowy „Przegląd Archeologiczny”. Wraz z Zakładem Archeologii Prehistorycznej (później Instytutem Prehistorycznym Uniwersytetu Poznańskiego) stanowiły one instytucjonalną podstawę prowadzonych na szeroką skalę badań archeologicznych. Kierując Instytutem Prehistorii i Muzeum Prehistorycznym w Poznaniu, na podstawie własnego rozeznania, licznych publikacji analitycznych i sprawozdań z wcześniejszych prac wykopaliskowych innych badaczy (również niemieckich), wykorzystując ustalenia geologów, paleozoologów, paleobotaników i antropologów, w polemice z wnioskami badaczy niemieckich sformułował Kostrzewski *tezę o autochtonizmie Słowian* na ziemiach nadodrzańskich i nadwiślańskich oraz o kulturze łużyckiej jako kulturze Prasłowian, którzy przetrwali na tym obszarze do najstarszych faz wczesnego średniowiecza, kiedy to nastąpiło wyodrębnienie się poszczególnych grup Słowian. Z tezą tą splotała się inna, według której państwo polskie powstało w X wieku lub nawet wcześniej w sposób samorodny, a nie (jak to utrzymywała historiografia niemiecka) w wyniku najazdu Normanów¹⁷.

Ukształtowane środowisko poznańskie jako centrum życia intelektualnego i ośrodek myśli twórczej promieniowało również na teren Pomorza, Gdańska i Śląska. Ten charakter oddziaływania wyrażał się między innymi w popularyzacji wiedzy oraz w pracy na rzecz podnoszenia stanu świadomości narodowej zamieszkałej tam ludności. Praca ta znalazła wyraz w organizowaniu od 1919 roku, z inicjatywy Józefa Kostrzewskiego, instytucji Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich¹⁸, w których aktywny udział brali nie tylko profesorowie i studenci Uniwersytetu Poznańskiego, lecz także nauczyciele gimnazjalni i profesorowie innych wyższych uczelni w kraju¹⁹. Objęto nimi najpierw Poznań i Wielkopolskę, następnie Pomorze, a od 1926 roku również Wolne Miasto Gdańsk. W latach 1935-1939 w ramach PWU organizowano również tajne odczyty w skupiskach polskich na obszarze Prus Wschodnich (Sztum, Kwidzyn, Olsztyn, Szczytno)²⁰.

Problematyka zachodnia stanowiła przedmiot zainteresowań instytucji i stowarzyszeń działających również w innych środowiskach. Na Pomorzu od 1875 roku

¹⁷ J. Kostrzewski, *Czy Wikingowie byli panami Pomorza*, Komunikaty Instytutu Bałtyckiego, seria III, nr 8; tenże, *Kiedy pojawili się pierwsi Germanowie na Pomorzu*, Komunikaty Instytutu Bałtyckiego, seria III, nr 15.

¹⁸ Archiwum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Rektorat, nr 149, Powszechne Wykłady Uniwersyteckie 1925-1930. Sprawozdanie z działalności Zarządu Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich za czas 12 IV 1919 do końca roku akad. 1927/28. Materiały dotyczące Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich zawarte są również w teczках 147 i 148.

¹⁹ Czynny udział w organizowaniu i realizacji odczytów brali m.in. profesorowie: Bernard Chrzanowski, Stanisław Dobrzycki, Marian Friedberg, Jan Grochmalicki, Józef Kostrzewski, Stanisław Pawłowski, Mikołaj Rudnicki, Tadeusz Lehr-Spławiński, Teodor Tyc, Kazimierz Tymieniecki, Władysław Tatarkiewicz, Florian Znaniecki. Z innych ośrodków akademickich: Waław Sobieski, Franciszek Bujak, Władysław Konopczyński, Roman Rybarski. Zob. również: A. Czubiński, *Powszechne Wykłady Uniwersyteckie*, [w:] *Problematyka polsko-niemiecka i polskich ziem zachodnich w badaniach Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (1919-1969)*, red. K. Kaczmarczyk, Poznań 1971, s. 163-167; M. Mroczo, *Polska myśl zachodnia...*, s. 71, 133.

²⁰ M. Wojciechowska, *Poznań-Olsztyn przed 25 laty*, Warmia i Mazury 1961, nr 4, s. 10-11.

bardzo aktywne było Towarzystwo Naukowe w Toruniu²¹. Skupieni wokół niego historycy prowadzili badania nad dziejami Pomorza oraz ziem historycznie z nim związanych. W badaniach tych ważną rolę odegrał długoletni prezes Towarzystwa, profesor pelplińskiego *Collegium Marianum* ks. Stanisław Kujot²². Na łamach „Roczników Towarzystwa Naukowego w Toruniu” publikowano rozprawy historyków pomorskich (np. Brunona Czapli, ks. Pawła Czaplewskiego), w tym również dzieło Kujota *Dzieje Prus Królewskich, cz. 1, do roku 1309*, o łącznej objętości 100 arkuszy drukarskich²³, opracowaną przez Stanisława Tynca monografię gimnazjum toruńskiego²⁴ oraz obszerne studium ks. Alfonsa Mańkowskiego na temat dziejów diecezji chełmińskiej i jej stosunków wewnętrznych²⁵. W sferę zagadnień politycznych, aktualnych ze względu na utrzymujące się w Niemczech nastroje rewizjonistyczne, wprowadzała praca Kazimierza Bieszka na temat dziejów Pomorza i stosunków polsko-krzyżackich²⁶ oraz obszerna rozprawa Władysława Łęgi z archeologii o kulturze Pomorza we wczesnym średniowieczu²⁷, zaliczana do najwybitniejszych ówczesnych osiągnięć naukowych środowiska pomorskiego. Swoje prace drukowali w TNT również historycy lwowscy: Wojciech Kętrzyński i Antoni Prochaska oraz krakowski językoznawca Kazimierz Nitsch. W serii wydawniczej *Fontes* ogłaszać zaczęto krytyczne edycje źródeł rękopiśmiennych do dziejów Pomorza i Prus, udostępniając je tym sposobem również szerszemu gronu badaczy.

W 1908 roku rozpoczęto wydawanie „Zapisek Towarzystwa Naukowego w Toruniu” (od 1955 roku ukazują się one pod tytułem „Zapiski Historyczne”). Zamieszczano w nich drobniejsze artykuły i przyczynki, bibliografię historii Pomorza, recenzje, a także sprawozdania z działalności Towarzystwa. Dzięki pozyskaniu do współpracy uczonych z innych ośrodków naukowych, zwłaszcza z Poznania (Mariana Gumowskiego, Adama Skałkowskiego, Janusza Staszewskiego, Zygmunta Wojciechowskiego), wydawnictwa Towarzystwa Naukowego w Toruniu odgrywały istotną rolę w przybliżaniu społeczeństwu polskiemu wiedzy wykraczającej znacznie poza region pomorski.

Instytut Bałtycki, powołany w 1925 roku z inicjatywy grona badaczy poznańsko-pomorskich, zdynamizował badania nad problematyką zachodnią na Pomorzu oraz poszerzył jej zakres badawczy. Stał się on w krótkim czasie ważnym ośrodkiem organizacyjnym, koordynującym poczynania nauki polskiej w badaniach stosunków

²¹ Zob. *Dzieje Towarzystwa Naukowego w Toruniu 1875-1975*, t. I, red. M. Biskup, Toruń 1977.

²² Zob. K. Jasiński, *Stanisław Kujot 1845-1914*, [w:] *Działacze Towarzystwa Naukowego w Toruniu 1875-1975*, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań-Toruń 1975, s. 85-179.

²³ *Dzieje Towarzystwa Naukowego w Toruniu...*, s. 92.

²⁴ S. Tync, *Dzieje gimnazjum toruńskiego 1568-1793*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 34, 1927.

²⁵ A. Mańkowski, *Pralaci i kanonicy katedralni chełmińscy od założenia kapituły do naszych czasów*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 33, 1926, cz. 1; t. 34, 1927, cz. 2.

²⁶ K. Bieszk, *Walka Zakonu Krzyżackiego z Polską o przynależność kościelną archidiakonu pomorskiego*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 34, 1927.

²⁷ W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 35, 1929, cz. 1; t. 36, 1930, cz. 2.

gospodarczych i narodowościowych na Pomorzu. W atmosferze Locarno oraz zastrzegającej się polsko-niemieckiej wojny gospodarczej odegrał on istotną rolę w uzasadnianiu nierozzerwalności Pomorza z Polską, w kierowaniu polskich wysiłków ku pełnemu wykorzystaniu posiadanego dostępu do morza, w zwiększaniu zainteresowania nauki polskiej badaniami morskimi, upowszechnianiu przekonania o korzyściach dla kraju z rozwoju i pełnego wykorzystania portu polskiego w Gdyni oraz budowy i posiadania własnej floty handlowej²⁸. Podjął się zatem Instytut Bałtycki przede wszystkim organizacji badań naukowych oraz systematycznej pracy odczytowej i informacyjnej. Wiele uwagi poświęcał też działalności wydawniczej²⁹. Podstawowe wydawnictwo stanowił *Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego*, wydawany w trzech seriach: *Dominium maris*, *Balticum* oraz *Zjazdy Pomoroznawcze*. W pierwszej serii publikowano studia z zakresu regionalnych zagadnień fizjograficznych, etnicznych i historycznych na pobrzeżu bałtyckim ze szczególnym uwzględnieniem polskiego Pomorza i Prus Wschodnich. Wśród nich znalazła się m.in. praca zbiorowa pod redakcją Józefa Borowika pt. *Obrona Pomorza*³⁰, w której zamieszczono rozprawy z zakresu ekonomicznych zagadnień współczesnego życia polskiego oraz stosunków polsko-niemieckich. Z kolei w serii drugiej (*Balticum*) ukazały się publikacje poświęcone różnym aspektom dostępu Polski do morza, wśród nich m.in. czterotomowa praca zbiorowa pod wspólnym tytułem *Pomorze polskie*, na którą złożyły się rozprawy 18 autorów³¹. W serii tej wydano studium Wacława Sobieskiego *Walka o Pomorze*³², w którym ten znakomity historyk przedstawił całość dziejowego dramatu zmagania o dostęp do morza od zarania dziejów Polski po czasy współczesne. Ponadto w grupie tej znalazła się praca zbiorowa pod redakcją Józefa Borowika *Przeciw propagandzie korytarzowej*³³, a także studia Adama Fischera, Friedricha Lorentza i Tadeusza Lehra-Splawińskiego na temat kultury ludowej i języka Kaszub³⁴ oraz Bolesława Makowskiego³⁵, Bożeny Stelmachowskiej³⁶ i Władysława Łęgi³⁷ z zakresu etnografii i kultury ludowej Pomorza. W serii trzeciej *Zjazdy Pomoroznawcze* publikowano referaty zgłaszane na te zjazdy, protokoły oraz przeglądy dorobku naukowego w dziedzinie zagadnień pomor-

²⁸ Zob.: B. Piotrowski, *W służbie nauki i narodu. Instytut Bałtycki w latach 1925-1939*, Poznań 1991; J. Borowik, *Naukowa obrona Pomorza a Instytut Bałtycki*, Warszawa 1930; M. Mroczo, *Związek Obrony Kresów Zachodnich...*, s. 175-176.

²⁹ Por. *Kompletny katalog wydawnictw Instytutu Bałtyckiego*, Gdynia 1938.

³⁰ *Obrona Pomorza*, red. J. Borowik, Toruń 1930.

³¹ *Pomorze polskie*, red. J. Borowik, t. 1, *Ziemia i ludzie*, Toruń 1929; t. 2, *Przeszłość i kultura*, Toruń 1931, t. 3, *Stosunki rolnicze na Pomorzu* (poszczególne rozprawy opublikowano również w formie samodzielnych odbitek, skład całego tomu zniszczony został przez hitlerowców); t. 4, *Stosunki komunikacyjne na Pomorzu* (j.w.).

³² W. Sobieski, *Walka o Pomorze*, Poznań 1928.

³³ *Przeciw propagandzie korytarzowej*, red. J. Borowik, Toruń 1930.

³⁴ F. Lorentz, A. Fischer, T. Lehr-Splawiński, *Kaszubi, kultura ludowa i język*, Toruń 1934.

³⁵ B. Makowski, *Sztuka na Pomorzu*, Toruń 1932.

³⁶ B. Stelmachowska, *Rok obrzędowy na Pomorzu*, Toruń 1933.

³⁷ W. Łęga, *Ziemia malborska*, Toruń 1933.

skich i bałtyckich. Dotyczyły one także szeroko rozumianego problemu stosunków narodowościowych na Pomorzu. W 1934 roku zapoczątkowana została czwarta seria wydawnicza *Pamiętnika Instytutu Bałtyckiego* pt. *Monografie miast i wsi pomorskich*, natomiast luźne dotąd zeszyty *Sprawozdań* otrzymały w 1933 r. charakter odrębnej, piątej serii zatytułowanej *Sprawozdania Instytutu Bałtyckiego*.

Od 1930 roku Instytut Bałtycki wydawał *Komunikaty Działu Informacji Naukowej*, poświęcone głównie pomorsko-bałtyckim zagadnieniom historycznym. Prócz tego w 1933 r. zapoczątkował kolejną serię wydawniczą pt. *Biblioteka Bałtycka*. Broszury z tej serii, ukazujące się w językach polskim, angielskim i francuskim, ukazywały w formie popularnonaukowej najważniejsze zagadnienia geograficzne, historyczne i ekonomiczne Pomorza oraz polskiego dostępu do morza. Warto również zwrócić uwagę na ukazujący się od 1935 roku w języku angielskim kwartalnik „Baltic Countries” (później „Baltic and Scandinavian Countries”) oraz wydawany od 1937 roku kwartalnik „Jantar”. Ta ożywiona działalność naukowa i wydawnicza Instytutu Bałtyckiego zaowocowała opublikowaniem w latach 1928-1939 ponad 500 odrębnych prac. Możliwe to było głównie dzięki temu, że jego długoletni dyrektor dr Józef Borowik potrafił zainteresować problematyką pomorską i bałtycką oraz pozyskać do współpracy z Instytutem Bałtyckim szeroki zespół uczonych z wielu ośrodków naukowych kraju i z zagranicy³⁸.

Istotne znaczenie dla rozwijania i upowszechniania badań nad problematyką zachodnią miała również działalność założonego w 1922 r. Gdańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauki i Sztuki. Stanowiąc załączek nauki polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku, podjęło ono próby przełamania jednostronnego, tzn. niemieckiego spojrzenia na dzieje Gdańska i Pomorza oraz rozwijania zainteresowania sprawami nauki i sztuki w kręgach społeczności polskiej Wolnego Miasta³⁹. Wystąpiło więc z inicjatywą organizowania wykładów dla Polaków w Gdańsku. Początkowo wygłaszali je prelegenci miejscowi, głównie wykładowcy Gimnazjum Polskiego w Gdańsku, a od 1927 roku, po nawiązaniu bezpośredniej współpracy z zarządem Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich przy Uniwersytecie Poznańskim, prowadzili je z reguły profesorowie tego Uniwersytetu⁴⁰. Problematyka wykładów obejmowała zagadnienia z dziejów Gdańska i Pomorza, jego historycznych związków z Polską, historię stosunków polsko-krzyżackich, a także aktualne problemy poli-

³⁸ M. Mroczo, *Józef Borowik (1891-1968)*, [w:] *Ludzie Pomorza lat 1920-1939. Szkice biograficzne*, Gdańsk 1977, s. 13-17; tenże, *Borowik Józef Antoni (1891-1968)*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 1, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1992, s. 147-149. Zob. też: M. Boduszyńska-Borowikowa, *Życie jak płomień. O życiu i pracach Józefa Borowika*, Gdańsk 1972.

³⁹ R. Szewalski, *Słowo wstępne*, [w:] *Pięćdziesiąt lat Gdańskiego Towarzystwa Naukowego 1922-1972. Księga pamiątkowa*, Gdańsk 1972, s. 6.

⁴⁰ M. Pelczar, *Zarys dziejów Gdańskiego Towarzystwa Naukowego 1922-1971*, [w:] *Pięćdziesiąt lat Gdańskiego Towarzystwa Naukowego...*, s. 41-42; M. Mroczo, *Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku jako załączek polskiego środowiska naukowego*, [w:] *Siedemdziesiąt pięć lat Gdańskiego Towarzystwa Naukowego 1922-1997. Księga pamiątkowa*, red. M. Latoszek, Gdańsk 1998, s. 101-108.

tyczne, gospodarcze i kulturalne Wolnego Miasta Gdańska. Podobna tematyka uwzględniana była również w działalności naukowej i wydawniczej Gdańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauki i Sztuki. Zapoczątkowano ją w 1928 roku wydaniem pierwszego tomu „Rocznika Gdańskiego” (za rok 1927)⁴¹.

Wzorem Wielkopolski i Pomorza, również na obszarze przyznanej Polsce części Górnego Śląska kształtować się zaczęło środowisko naukowe, skupione wokół działającego od 1920 roku Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku, kwartalnika „Zaranie Śląskie”, Śląskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego oraz utworzonego w 1934 r. Instytutu Śląskiego w Katowicach⁴². Nawiązano też współpracę z krakowskim środowiskiem naukowym, zwłaszcza z Polską Akademią Umiejętności i Uniwersytetem Jagiellońskim. Działalność na rzecz zainteresowania społeczeństwa dziejami Śląska rozwijał także utworzony w 1929 r. Oddział Śląski Polskiego Towarzystwa Historycznego.

Główną rolę w badaniach nad problematyką śląską odgrywali jednakże uczeni krakowscy. Z inicjatywy sekretarza generalnego PAU Stanisława Kutrzeby, w 1928 r. rozpoczęto prace nad opracowaniem *Historii Śląska*, która – jak stwierdzano w sprawozdaniu – stanowić miała „syntezę studiów nad tak drogą sercu polskiego ziemią”⁴³.

Zainteresowania problematyką zachodnią krakowskiego środowiska naukowego nie ograniczały się do najbliższej terytorialnie tematyki śląskiej. Uczeni krakowscy zaznaczyli swoją obecność również w badaniach pomorzoznawczych, a jednym z najwybitniejszych badaczy polskich tych zagadnień był Wacław Sobieski – autor cytowanej już książki *Walka o Pomorze*. Swoje zainteresowania nie ograniczał on do własnej pracy badawczej. Wykształcił również grono uczniów, historyków dziejów Polski na morzu, jak m.in. Stanisław Bodniak, Kazimierz Lepszy, Kazimierz Piwarski, Alfons Wodziński, którzy już po śmierci swego mistrza w 1935 r. kontynuowali z powodzeniem zapoczątkowane pod jego kierunkiem badania⁴⁴.

Wynikiem zainteresowania problematyką pomorsko-bałtycką były także prace Władysława Konopczyńskiego i Kazimierza Piwarskiego na temat polityki bałtyckiej Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Ich autorzy kreślili syntetyczny obraz polskich poczynań morskich oraz wiekowych zmagania o utrzymanie dostępu do Bałtyku⁴⁵. Na uwagę zasługują również badania Adama Vetulaniego nad historią Prus Książęcych⁴⁶, studia Józefa Feldmana nad dziejami stosunków polsko-

⁴¹ Szerzej zob.: E. Breza, M. Mroczo, W. Pepliński, J. Powierski, *Zaslugi „Rocznika Gdańskiego” dla rozwoju nauki i wiedzy o Pomorzu*, Rocznik Gdański 1978, z. 2, s. 7-42.

⁴² M. Mroczo, *Instytut Śląski*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. II, *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 1, red. nauk. B. Sordylowa, Wrocław 1990, s. 22-29; tenże, *Polska myśl zachodnia...*, s. 306-313.

⁴³ *Sprawozdanie Sekretarza Generalnego PAU za czas od czerwca 1928 do czerwca 1929*, Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności 1928/1929, Kraków 1930, s. 109-110.

⁴⁴ Szerzej zob.: H. Barycz, *Historiok gniewny i niepokorny. Rzecz o Wacławie Sobieskim*, Kraków 1978.

⁴⁵ W. Konopczyński, *Kwestia bałtycka jako zagadnienie międzynarodowe w czasach nowożytnych*, Toruń 1933; K. Piwarski, *Polityka bałtycka Jana Sobieskiego*, Cieszyn 1932.

⁴⁶ A. Vetulani, *Polskie wpływy polityczne w Prusiech Książęcych*, Gdynia 1939.

-niemieckich⁴⁷ oraz wydana w 1928 r. pomnikowa praca zbiorowa pod redakcją Stanisława Kutrzeby na temat historii i współczesnej kondycji Gdańska⁴⁸.

Problematyka zachodnia obecna była w badaniach również innych ośrodków naukowych w kraju. Uprawiali ją uczeni Lwowa, Warszawy i Wilna, aczkolwiek w mniejszym zakresie niż badacze z omówionych wyżej ośrodków. We Lwowie kontynuowali je Oswald Balzer (do śmierci w 1933 r.) oraz Karol Maleczyński, natomiast w Wilnie Ludwik Kolankowski. Uczeni ci wnieśli również swój osobisty wkład w rozwijanie badań nad przybliżaniem społeczeństwu polskiemu dziejów ziem byłej dzielnicy pruskiej oraz przyczynili się do przyspieszenia procesu ich integracji z resztą terytorium Drugiej Rzeczypospolitej.

⁴⁷ J. Feldman, *Antagonizm polsko-niemiecki w dziejach*, Toruń 1934.

⁴⁸ *Gdańsk. Przeszłość i teraźniejszość*, red. S. Kutrzeba, Lwów 1928.